

FILOZOFIJA ISTORIJE FILOZOFIJE

Arhe XX, 40/2023

UDK 1 Xenophanes

DOI <https://doi.org/10.19090/arhe.2023.40.11-32>

Originalni naučni rad

Original Scientific Article

ŽELJKO KALUĐEROVIĆ¹

Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet

JEDNO, TO ΠΑΝ I BOG

Sažetak: Autor u radu ispituje Ksenofanove fragmente, posebno one koji se tiču njegovog razumevanja boga, kao i njegov odnos prema promeni i mnoštvu. Elejci su, prema Aristotelu, poricali jestost svakoj vrsti promene i okružujućoj mnoštvenosti. Možda Kolofonjanin i nije nameravao da odbaci mnoštvenost sveta, ali je izvesno da nije mogao ni tačno da prikaže njegov odnos sa jednim bogom. Time se dovodi u pitanje čitava Stagiraninova četvorovrsna kauzalna shematika, jer bez egzistirajućeg mnoštva pojam uzroka (p)ostaje bez smisla. Na osnovu površne recepcije tri fragmenta (DK21B27, DK21B29 i DK21B33), i pominjanja zemlje i vode u njima, moglo bi se zaključiti da je Ksenofan, ipak, bio zastupnik učenja o tzv. materijalnom uzroku. Sva tri pasaža, u stvari, opisuju nastanak organskog života iz zemlje, koja da bi stvorila živa bića treba biti još i vlažna. *Arche kosmosa* nije u ovim fragmentima predmet analize budući da konceptijski posmatrano on i nema načelo. Ovi fragmenti barda iz Kolofona, stoga, nemaju *arche*-ološko značenje već predstavljaju njegovo plaćanje danka vlastitom jonskom poreklu. Bez obzira, konačno, da li se Ksenofan razmatra iz „elejske” ili više iz „jonske” perspektive, zbog strukturalnih prepreka njegove doktrine, on stoji izvan mogućeg klasifikovanja koje bi ga situiralo u Aristotelovo učenje o uzrocima.

Ključne reči: Ksenofan, jedno, τὸ πᾶν, bog, promena, mnoštvo, *arche*, uzroci, materijalni uzrok

---

¹ E-mail adresa autora: zeljko.kaludjerovic@ff.uns.ac.rs

Raritet je kada radovi jednog mislioca, kako zbog njihove strukturalne prilagodljivosti, tako i zbog osobene vrednosti, zasluže da se istovremeno nađu u pregledima antičke lirike i u istorijama presokratske filozofije.² Još veća retkost je kada takav metodološki pristup i argumentacija mogu da se primene na jednu elegiju od 24 reda, što je slučaj s Ksenofanovom elegijom, preciznije rečeno, u vezi kasnijeg tretmana njegovog 1. fragmenta (DK21B1). On je i autor od koga je sačuvan zavidan broj autentičnih fragmenata (41 sa oznakom B), koji se zbog svoje specifične pesničke forme relativno lako mogu razdvojiti od naknadnih parafraza i imitacija.

Kolofonjanina, kao i neke druge drevne autore, prate kontroverzne ocene od kojih je, u negativnom smeru, najpoznatija ona koja kaže da je on „pesnik i rapsod koji je greškom postao ličnost u istoriji grčke filozofije” (“a poet and rhapsode, who has become a figure in the history of Greek philosophy by mistake”).³ Stejs (W. T. Stace), zatim, kaže da bi bilo ispravnije razmatrati Ksenofana kao nekoga ko pripada području istorije religije, a ne istoriji filozofije.⁴ Niče (F. Nietzsche) ga je, pak, imenovao kao „staru lualicu” i „pevača mistične deifikacije prirode” (“des Sängers einer mystischen Naturvergötterung”), za koga nije moguće precizno utvrditi „otkud se i kada u njemu pojavila mistična sklonost k Jednom i večito

---

² Delovi i ovog rada objavljeni su prethodnih godina u nekoliko kraćih ili dužih obrada i interpretacija. Izmene sadržinskog i stilskog karaktera vršene su radi sažimanja teksta, rasterećenja od povremenih digresija i neophodnih preciziranja uzrokovanih naknadnim uvidima, zbog dostupne dodatne literature i sopstvenih prevodilačkih rešenja referentnih filozofskih termina i pojmova, kao i radi preglednijeg i tečnijeg izlaganja.

³ Prev. Ž. Kaluđerović. Konsultovati: H. Cherniss, "The Characteristics and Effects of Presocratic Philosophy", p. 18, u: D. J. Furley, R. E. Allen, *Studies in Presocratic Philosophy I*, Humanities Press, New York 1970. Blaža verzija kaže da Ksenofana treba razmatrati prvenstveno kao pesnika, ali pesnika sa izuzetno širokim spektrom interesovanja i jasno izraženim stavovima o mnogim temama. Videti: W. A. Heidel, "Hecateus and Xenophanes", p. 267, u: *The American Journal of Philology*, Vol. 64, No. 3. (1943).

⁴ W. T. Stace, *A Critical History of Greek Philosophy*, MACMILLAN AND CO., LIMITED, London 1950, pp. 40-41.

Počivajućem” (“Woher und wann ihm der mystische Zug in’s Eine und ewig Ruhende gekommen ist”).⁵

Sa druge, afirmativne, strane među potonjim Greima ovaj Jonjanin po poreklu je stekao reputaciju čoveka koji je utemeljio elejsku filozofsku školu.⁶ Zanimljivo je da i jedni i drugi potvrdu za izrečene kvalifikacije o Ksenofanu pokušavaju zasnovati na Aristotelovim beleškama. Prvi su to činili na osnovu toga što Stagiranin odista nije mnogo obraćao pažnju na Kolofonjanina, a i kada je to činio tretirao ga je kao naivnog i konfuznog mislioca (*Met.*986b25-27). Autori su, prethodno navedeno, dodatno potkrepljivali tvrdnjom da je Aristotel tvorac jednog spisa koji nosi indikativan naslov: *Protiv Ksenofanovog [učenja] (Πρὸς τὰ Ξενοφάνους)* (*DL*,V,25). Drugi su iz sačuvanih Stagiraniniovih radova izvlačili segmente poput: „jer za Parmenida se govori da je bio njegov (Ksenofanov, prim. Ž. K.) učenik” (ὁ γὰρ Παρμενίδης τούτου λέγεται μαθητής).⁷ Oni su se koristili i pseudoaristoteliskim spisom *O Melisu, Ksenofanu i Gorgiji* (Περὶ Μελίσσου, Ξενοφάνους καὶ Γοργίου), koji Ksenofana tretira kao konsekventnog i sistematskog mislioca elejske provenijencije. Čini se, ipak, da je sa ovim i nekim sličnim oprečnim ocenama o pesniku iz Kolofona moguće, manje ili više adekvatno, izaći na kraj jer je jezičak na vagi pretegao na stranu njega kao filozofa.⁸

⁵ Prev. B. Zec. F. Niče, *Filozofija u tragičkom razdoblju Grka*, u: *Spisi o grčkoj književnosti i filozofiji*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci-Novi Sad 1998, str. 225. Original *Filozofije u tragičkom razdoblju Grka (Die Philosophie im tragischen Zeitalter der Griechen)* preuzet je sa Internet adrese: <http://www.nietzschesource.org/#eKGWB/PHG>.

⁶ Konsultovati: **DK21A36**; S. Kozlić, *Filozofija prava*, Pravni fakultet Univerziteta u Zenici, Zenica 2015, str. 14.

⁷ Prev. Ž. Kaluđerović. Aristotel, *Metafizika*, PAIDEIA, Beograd 2007, str. 20, *Met.*986b22.

⁸ Hegel (G. W. F. Hegel) kaže: „Što se tiče Ksenofanove filozofije, on je prvi definisao apsolutnu suštinu kao jedno: 'Svemir je jedno.' ... Princip je: samo jedno jeste, samo biće jeste” (“Was nun seine Philosophie betrifft, so hat zuerst Xenophanes das absolute Wesen als das Eine bestimmt: »Das All sei

Aristotel u 2. glavi I knjige *Fizike* (Φυσικῆς ἀκροάσεως) (184b15-22) istražuje broj i svojstva prvih načela prirode.⁹ Klasifikacija je izvršena na sledeći način: mora biti, ili **1.** jedno načelo, ili **2.** više od jednog načela. Ako je jedno načelo, ono mora biti, ili **1.1.** nepokretno (Parmenid, Melis), ili **1.2.** pokretno (*fisičari* poput Anaksimena i Diogena, Talesa i Hipona). Međutim, ako ima više od jednog načela, onda ona moraju biti **2.1.** ograničena po broju, ili **2.2.** neograničena po broju. Ako su ograničena po broju, a više ih je od jednog, onda ih mora biti ili dva (verovatno se misli na pitagorejsku kosmologiju opisanu u Parmenidovom „putu mnenja”, gde se spominju vatra i noć (svetlo i tama), ili na kasnije pitagorejce koji su razmatrali vatru i zemlju kao načela),¹⁰ ili tri (Filopon nagoveštava da bi se ovo moglo odnositi na Timaja i njegova tri principa: boga, ideju i tvar. Moguće je da Stagiranin ovde nije mislio ni na kog određenog, kao ni kada je rekao (prev. Ž. Kaluđerović) „ili drugi neki broj” (ἢ ἄλλον τινὰ ἀριθμόν), ili četiri (misli se na Empedokla i Hipokrata i njihove vatru, vodu, zemlju i vazduh), ili neki drugi broj. Ako su neograničena po broju onda načela moraju biti **a.**) generički jedno a razlikovati se po obliku (Demokrit), ili **b.**) različita u vrsti ili čak oprečna (Anaksagora).¹¹

Eins. « ... Das Prinzip ist: Es ist nur das Eine, es ist nur das Sein”). Prev. N. M. Popović. G. V. F. Hegel, *Istorija filozofije I*, Kultura, Beograd 1970, str. 207. Original *Istorije filozofije I* (Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie) preuzet je sa Internet adrese:

<http://www.zeno.org/Philosophie/M/Hegel,+Georg+Wilhelm+Friedrich/Vorlesungen+%C3%BCber+die+Geschichte+der+Philosophie/Erster+Teil%3A+Griechische+Philosophie/Erster+Abschnitt.+Von+Thales+bis+Aristoteles/Erstes+Kapitel.+Von+Thales+bis+Anaxagoras/C.+Die+Eleatische+Schule/1.+Xenophanes>.

⁹ Videti i: Ž. Kaluđerović, „Aer kao arche”, u: *ARHE*, god. XVIII, br. 36, Novi Sad 2021, str. 9-28.

¹⁰ O čemu će biti govora i u narednom autorovom prilogu posvećenom Parmenidu.

¹¹ Ladan u svom komentaru dodaje i pitagorejce, jer su i oni „priznavali ... opreke ... kao počela”. Aristotel, *Fizika*, Liber, Zagreb 1988, str. 3.

Distinkcija nepokretno-pokretno pojavljuje se jedino kod zastupnika tvrdnje da postoji samo jedno načelo, pa su i jedini mislioci koji su razmatrali *ἀρχή* kao nepokretno bili monisti (Elejci). Premda Ksenofan eksplicitno nije nigde pomenut, već samo Parmenid i Melis, jasno je da bi se jedino sa nazorima ove dvojice filozofa moglo dovesti u vezu Kolofonjaninovo učenje o jednom i nepokretnom bogu. Da ova dvojica, odnosno trojica, filozofa stoje, nekako, nasuprot ostalih (koji su imenovani kao *οἱ φυσικοί*), može se uočiti iz *Phys.*184b17, ali i iz nastavka pomenutog pasusa iz *Fizike*.

U *Phys.*184b25-185a5, u stvari, pružaju se dva različita argumenta koja treba da pokažu da istraživanje (prev. Ž. Kaluđerović) „da li je biće jedno i nepokretno” (*εἰ ἐν καὶ ἀκίνητον τὸ ὄν*) ne pripada području prirodne filozofije. Iz dela pasusa u *Phys.*184b25-185a3 vidi se da stav da je biće nepokretno (i nepromenljivo) znači poricanje egzistencije prirode, jer je ona načelo promene ili kretanje koje ima načelo u sebi samom.¹² Zato se i kaže da nije ni zadatak dotične znanosti da raspravlja sa onima koji poriču njena prva načela, pošto je to ili zadatak neke druge znanosti (prev. Ž. Kaluđerović) „ili [to] [pripada] onoj svima zajedničkoj” (*ἢ πασῶν κοινῆς*), a to je najverovatnije metafizika.¹³ U *Phys.*185a3-5, potom, stoji da reći da je biće jedno, i samo jedno, koje isključuje sve razlike, automatski znači i poricati *ἀρχή κινήσεως* tj. načelo promene. Istovremeno, to znači i poricanje svakog mogućeg *archea*, jer načelo je načelo nečega i ono uključuje postojanje najmanje još jedne stvari mimo sebe. Elejci

¹² Videti: *Phys.*185a12-14. „Priroda” (*φύσις*) je kao i mnogi drugi Stagiraninovi pojmovi višeznačna, što se najbolje može videti iz njenog razmatranja u 4. glavi V knjige *Metafizike* (*Μετὰ τὰ φυσικά*) kao i iz 1. glave II knjige *Fizike*. Centralna definicija prirode sasvim verovatno je ona iz *Met.*1015a13-15: „Iz onoga što je rečeno [sledi] da priroda u prvom i poglavitom smislu jeste bivstvo onih stvari koje u sebi samima, kao takve, imaju načelo kretanja” (*ἐκ δὴ τῶν εἰρημένων ἢ πρῶτη φύσις καὶ κυρίως λεγομένη ἐστὶν ἢ οὐσία ἢ τῶν ἔχοντων ἀρχὴν κινήσεως ἐν αὐτοῖς ἢ αὐτά*). Prev. Ž. Kaluđerović. Aristotel, *Fizika*, PAIDEIA, Beograd 2006, str. 179, 1015a13-15. Konsultovati: Ž. Kaluđerović, „Stagiraninova aitiologija”, u: *Znakovi vremena*, God. XVI, broj 59, Sarajevo 2013, str. 73-92.

¹³ Uporediti: *Met.*1026a29-32.

su, na ovaj ili onaj način, poricali jestost okružujućoj mnoštvenosti i možda Ksenofan i nije nameravao da odbaci mnoštvenost sveta, ali je izvesno da nije mogao ni tačno da prikaže njegov odnos sa jednim bogom. Time se istovremeno dovodila u pitanje čitava Aristotelova četvorovrsna kauzalna shematika, jer bez egzistirajućeg mnoštva pojam uzroka (p)ostaje bez smisla.

U A knjizi *Metafizike*, koja je uređena kao pregled mišljenja prethodnika, Aristotel otvoreno kazuje da Ksenofan (i Elejci u celini) stoji izvan mogućeg klasifikovanja koje bi ga svrstalo u učenje o uzrocima. Evo njegovih reči (*Met.*986b10-17):

Ima i nekih koji su kazivali o [onom] sve kao da je jedna bivstvena priroda, ali sam način [govora] niti je svima bio prikladn, niti prema prirodi. No, diskusija o njima se u sadašnje razmatranje uzroka nikako ne uklapa (jer oni nisu kao neki od fiziologa,¹⁴ koji podmećući jedno ipak porađaju biće iz jednog kao stvari, nego govore na drugi način; jer oni [prvi] postavljaju křtetanje rađajući sve, a oni [drugi] kažu da je [ono] nepokřtetno).¹⁵

εἰσὶ δὲ τινες οἱ περὶ τοῦ παντὸς ὡς ἂν μιᾶς οὐσης φύσεως ἀπεφήναντο, τρόπον δὲ οὐ τὸν αὐτὸν πάντες οὔτε τοῦ καλῶς οὔτε τοῦ κατὰ τὴν φύσιν. εἰς μὲν οὖν τὴν νῦν σκέψιν τῶν αἰτίων οὐδαμῶς συναρμόττει περὶ αὐτῶν ὁ λόγος οὐ γὰρ ὥσπερ ἔνιοι τῶν φυσιολόγων ἐν ὑποθέμενοι τὸ ὄν ὅμως γεννῶσιν ὡς ἐξ ἕλης τοῦ ἑνός, ἀλλ' ἕτερον τρόπον οὔτοι λέγουσιν· ἐκεῖνοι μὲν γὰρ προστιθέασιν κίνησιν, γεννῶντές γε τὸ πᾶν, οὔτοι δὲ ἀκίνητον εἶναί φασιν.

¹⁴ Imenica muškog roda *φυσιολόγος* može da se prevede i kao „istraživač prirode”.

¹⁵ Preveo i naglasio Ž. Kaluđerović. Aristotel, *Metafizika*, PAIDEIA, Beograd 2007, str. 20, *Met.*986b10-17. Ros (W. D. Ross) kaže da sintagma (iz *Met.*986b12) *τοῦ κατὰ τὴν φύσιν* („prema prirodi”) ne može značiti „s obzirom na prirodnost” (“in respect of naturalness”). Njegovo je mišljenje da ona mora značiti (prev. Ž. Kaluđerović) „što se tiče saglasnosti sa prirodnom ćulnog sveta” (“in respect of conformity to the nature of the sensible world”), jer je upravo to segment koji je elejcima, koji su poricali egzistenciju mnoštvu i promeni, nedostajao. Videti: W. D. Ross, *Aristotle's Metaphysics I*, Oxford University Press, Oxford 1997, p. 152.

Da je u prethodnom pasusu reč i o Kolofonjaninu može se videti iz onog što sledi u *Met.*986b21-24:

<p><i>Ksenofan pak [koji] [je] prvi jedinisao (ένίσασ) od njih (jer za Parmenida se govori da je bio njegov učenik), ništa nije razjasnio, niti izgleda da je ijedan od ovih [uzroka] prirode dotakao, nego sagledavajući celo nebo, [on] kaže da je jedno bog.¹⁶</i></p>	<p><i>Ξενοφάνης δὲ πρῶτος τούτων ένίσασ (ὁ γὰρ Παρμενίδης τούτου λέγεται μαθητής) οὐδὲν διεσαφήνισεν, οὐδὲ τῆς φύσεως τούτων οὐδετέρας ἔοικε θιγεῖν, ἀλλ' εἰς τὸν ὅλον οὐρανὸν ἀποβλέψας τὸ ἐν εἶναι φησι τὸν θεόν.</i></p>
--	---

Opšte karakteristike Ksenofanovog boga, koje su utvrđene na osnovu beležaka različitih autora i samih fragmenata „poznatog” (ἐγνωρίζετο) (DK21A9) Kolofonjanina, mogu biti razvrstane na sledeći način. Prvo, po Ksenofanu bog je nepokretan. Ova formulacija može se pronaći u njegovom 26. fragmentu (DK21B26):

¹⁶ Preveo i naglasio Ž. Kaluđerović. Aristotel, *Metafizika*, PAIDEIA, Beograd 2007, str. 20, 986b21-24. Kada Stagiranin u *Met.*986b23 kaže „niti izgleda da je ijedan od ovih [uzroka] prirode dotakao” (οὐδὲ τῆς φύσεως τούτων οὐδετέρας ἔοικε θιγεῖν), pod onim „ijedan od ovih” (οὐδετέρας) verovatno je mislio na nešto ranije pomenute (*Met.*986b19 i *Met.*986b20) uzroke λόγος i ἴλη. Posebno je, naravno, pitanje to što je Aristotel „unapredio” Ksenofanove misli, a linija „unapređenja” ide od neutralnog određenja „jedan bog” (εἷς θεός) (DK21B23), završavajući se sa filozofskim iskazom da (prev. Ž. Kaluđerović) „jedno jeste ... bog” (τὸ ἐν εἶναι ... τὸν θεόν) (*Met.*986b24). Finkelberg (A. Finkelberg), u 66 strana dugoj studiji o „prirodnjaku” (φυσικός) (DK21A13) iz Kolofona, smatra prikladnim da vlastitu diskusiju o Ksenofanovom učenju započne baš sa ovim Stagiraninovima prikazom, iako nešto šire zahvaćenim (*Met.*986b10-987a1). A. Finkelberg, "Studies in Xenophanes", p. 103, u: *Harvard Studies in Classical Philology*, Vol. 93. (1990). Konsultovati i: F. M. Cornford, *From Religion to Philosophy*, Harper & Row, New York 1957, p. 177, 216.

<i>Uvek na istom mestu boravi, bez iĥakve ĥretnje, niti njemu dolikuje da ide ĥas amo, ĥas tamo.¹⁷</i>	<i>αἰεὶ δ' ἐν ταύτῳ μῖμνει κινούμενος οὐδέν οὐδὲ μετέρχεσθαι μιν ἐπιπρέπει ἄλλοτε ἄλλῃ.</i>
---	---

Drugo, bog je nenastao, odnosno Kolofonjanin tvrdi večnost boga. On oštro kritikuje one koji su tvrdili da se bogovi rađaju kao i one koji su smatrali da bogovi umiru, pošto iz obe teze proizlazili zaključak da bogovi nisu oduvek. O tome piše u 14. fragmentu (**DK21B14**):

<i>Smrtnima se ĥini da se bogovi rađaju, da imaju odelo, glas i stas ĥao i oni.¹⁸</i>	<i>ἀλλ' οἱ βροτοὶ δοκεούσι γεννᾶσθαι θεούς, τὴν σφετέρην δ' ἐσθῆτα ἔχουσι φωνὴν τε δέμας τε.</i>
--	--

Treće, ima jedan bog koji je najveći među bogovima i ljudima (**DK21B23**):

<i>Jedan bog, među bogovima i ljudima najveći, ni (ob)liĥom ni mišlju smrtnicima nije sliĥan.¹⁹</i>	<i>εἷς θεός, ἔν τε θεοῖσι καὶ ἀνθρώποισι μέγιστος, οὔτι δέμας θνητοῖσιν ὁμοίος οὐδὲ νόημα.</i>
--	--

Na osnovu naglašenog početka ovog fragmenta (**DK21B23**) „Jedan bog” (u nekim prevodima „Bog je jedan”) može se zaključiti

¹⁷ Prev. Ž. Kaluđerović. H. Diels, *Predsokratovci fragmenti I*, Naprijed, Zagreb 1983, str. 134, B26. Nem. izd. H. Diels, W. Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker I*, Weidmann, Zürich . Hildesheim 1985, s. 135, B26.

¹⁸ Prev. Ž. Kaluđerović. H. Diels, *Predsokratovci fragmenti I*, Naprijed, Zagreb 1983, str. 133, B14. Nem. izd. H. Diels, W. Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker I*, Weidmann, Zürich . Hildesheim 1985, s. 132, B14. O ovome piše i Aristotel u *Retorici* (τέχνη ῥητορικῆ) (1399b6-9).

¹⁹ Prev. Ž. Kaluđerović. H. Diels, *Predsokratovci fragmenti I*, Naprijed, Zagreb 1983, str. 134, B23. Nem. izd. H. Diels, W. Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker I*, Weidmann, Zürich . Hildesheim 1985, s. 135, B23. Sliĥno i u **DK21A28**, **DK21A31**, **DK21A33**, **DK21A34** i **DK21A35**. Drugaĥije stoji u **DK21A32**, gde se ne dozvoljava ontološki primat jednog boga nad drugim bogovima.

da je Kolofonjaninu ovakvo određenje bilo veoma važno. Iz konstrukcije εἷς θεός, ipak, ne proizilazi nikakav pledoaje za monoteističko stanovište i prvu od deset božjih zapovesti: „Ja sam Gospod Bog tvoj ... Nemoj imati drugih Bogova uza me.”²⁰ U Ksenofanovom fragmentu se, uostalom, ne kaže se da „postoji samo jedan bog”, nego se ističe da jedan bog koji je najveći među bogovima i ljudima ni na koji način nije sličan smrtnicima, ni po obliku ni po mislima. „Sumnjičavi” (ἠπορηκότα) (DK21A35) Kolofonjanin, kao uostalom ni drugi Grci, nije mnogo mario za pitanje monoteizma ili politeizma,²¹ nego mu je bilo važnije da istakne da ono što jeste jeste jedno, tako da on u neku ruku može biti zagovornik monizma,²² ali teško da može biti anticipator monoteizma.²³

²⁰ Prev. Đ. Daničić. *Biblija, Stari zavjet*, „Druga knjiga Mojsijeva”, Sveti arhijerejski Sinod Srpske pravoslavne crkve, Beograd 2007, str. 105.

²¹ Ksenofan je, uostalom, u 34. fragmentu (DK21B34) načelno doveo u pitanje sve ljudske predstave o bogovima, a time u određenoj meri i samu mogućnost čovekovog poimanja bogova, čime je demonstrirao agnostički pa i skeptički stav: „*I doista nije bio niti će ikada biti čovek koji bi pouzdano znao istinu o bogovima i o svemu što kažem. A ako bi slučajno i uspeo izreći upravo to, on ipak to ne bi znao, jer [samo] mnenje je ono što je svima dato*” (καὶ τὸ μὲν οὖν σαφὲς οὐτις ἀνὴρ ἴδεν οὐδὲ τις ἔσται εἰδὼς ἀμφὶ θεῶν τε καὶ ἄσσα λέγω περὶ πάντων· εἰ γὰρ καὶ τὰ μάλιστα τύχοι τετελεσμένον εἰπῶν, αὐτὸς ὅμως οὐκ οἶδε· δόκος δ' ἐπὶ πᾶσι τέτυκται). Prev. Ž. Kaluđerović. H. Diels, *Predsokratovci fragmenti I*, Naprijed, Zagreb 1983, str. 135, B34. Nem. izd. H. Diels, W. Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker I*, Weidmann, Zürich . Hildesheim 1985, s. 137, B34. Ovu izjavu moguće je dovesti u vezu sa Protagorinim 4. fragmentom (DK80B4), sa početka njegove spaljene knjige *O bogovima* (Περὶ Θεῶν). O agnosticizmu filozofa iz Abdere detaljnije videti u: Ž. Kaluđerović, Z. Delić, „Razložnost *homo mensure*”, u: *Pedagoška stvarnost*, god. LXI, br. 4, Novi Sad 2015, str. 529-540.

²² Kolofonjanin je, tačnije, samo doveo do krajnjih konsekvenci implicitni monizam jonskih fizičara.

²³ Vilamovic (U. v. Wilamowitz-Moellendorff) tvrdi suprotno. On, štaviše, navodi da je Ksenofan bio kreator jedinog zbiljskog monoteizma koji je ikada postojao na zemlji. U. v. Wilamowitz-Moellendorff, *Die Griechische und Lateinische Literatur und Sprache*, Druck und Verlag von B. G. Teubner, Berlin und Leipzig 1905, s. 38. Uporediti i: E. Hussey, *The*

Četvrto, bog nije antropomorfan. Ovakva konstatacija izražena u tri poznata Ksenofanova fragmenta (**DK21B14**, **DK21B15**, **DK21B16**) ima za cilj da kritikuje tada važeće Homerove i Hesiodove stavove o bogovima, odnosno da razotkrije uobičajene zamisli o bogovima kao proizvoljne i etnološki uslovljene antropomorfne predstave. Pošto je 14. fragment već naveden, sledi 15. fragment (**DK21B15**):

<p><i>Καδα βι volovi, (i κoνji) ili lavovi imali ruke da njima slīkaju i dela stvaraju kao ljudi, κoνji βι κoνjima [slīčne], volovi volovima slīčne, līkove bogova slīkali, i tela βι načinili njihova po svome (ob)līku.²⁴</i></p>	<p>ἀλλ' εἰ χεῖρας ἔχον βόες <ἵπποι τ' > ἢ ἐ λέοντες ἢ γράψαι χεῖρεσσι καὶ ἔργα τελεῖν ἄπερ ἄνδρες, ἵπποι μὲν θ' ἵπποισι βόες δέ τε βουσὶν ὁμοίας καὶ <κε> θεῶν ἰδέας ἔγραφον καὶ σώματα' ἐποίουν τοιαῦθ' οἷόν περ καὶ τοὶ δέμας εἶχον <έκαστοι>.</p>
--	--

Presocratics, Hackett Publishing Company, Inc., Indianapolis 1995, p. 13. Činjenica je, ipak, da se sam monoteizam odnosno njegova ideja, posredstvom Diogena iz Apolonije i Platona, uobličila tek kod stoika Kleanta i u teološkim spekulacijama iz perioda ranog Rimskog carstva i pozne antike.

²⁴ Prev. Ž. Kaluđerović. H. Diels, *Predsokratovci fragmenti I*, Naprijed, Zagreb 1983, str. 133, B15. Nem. izd. H. Diels, W. Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker I*, Weidmann, Zürich . Hildesheim 1985, s. 132-133, B15. Usporediti i Epiharmove reči u **DK23B5**. Dods (E. R. Dodds) piše da ovaj pasaž (**DK21B15**), uz **DK21B14** i **DK21B16**, ilustruje Ksenofanov odlučujući doprinos u razotkrivanju relativnosti religijskih ideja. E. R. Dods, *Grci i iracionalno*, Službeni glasnik, Beograd 2005, str. 128.

A potom i 16. fragment (DK21B16):

<p><i>Ετιορῆjani (kažu da su bogovi njihovi) turonosi i crni, a Tračani da su plav(ook)ji i ridoξosi.²⁵</i></p>	<p>Αἰθίοπές τε <θεοὺς σφετέρους> σιμούς μελανάς τε Θρηῆικές τε γλαυκοὺς καὶ πυρροὺς <φασὶ πέλεσθαι>.</p>
--	--

Peto, bog vidi, misli i opaža „sveobuhvatno” (DK21B24):

<p><i>[On] u celosti vidi, u celosti misli, i u celosti čuje.²⁶</i></p>	<p>οὐλος ὁρᾷ, οὐλος δὲ νοεῖ, οὐλος δὲ τ' ἀκούει.</p>
--	--

Šesto, bog pokreće sve snagom svog uma (DK21B25):

<p><i>I bez napora [on] snagom svoga uma sve pokreće.²⁷</i></p>	<p>ἀλλ' ἀπάνευθε πόνοιο νόου φρενὶ πάντα κραδαίνει.</p>
--	---

²⁵ Prev. Ž. Kaluđerović. H. Diels, *Predsokratovci fragmenti I*, Naprijed, Zagreb 1983, str. 133, B16. Nem. izd. H. Diels, W. Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker I*, Weidmann, Zürich . Hildesheim 1985, s. 133, B16. O antropomorfizaciji bogova kod Helena izveštava i Stagiranin u *Politici* (Πολιτικά) (1252b24-27): „I o bogovima zbog toga svi ljudi kažu da [nad] njima vlada kralj, zato što su i oni sami, [neki] još i sada a [neki] u davnini, bili pod kraljem. Baš kao što im obličja predstavljaju prema sebi samima, tako [predstavljaju] i živote bogova” (καὶ τοὺς θεοὺς δὲ διὰ τοῦτο πάντες φασὶ βασιλεύεσθαι, ὅτι καὶ αὐτοὶ οἱ μὲν ἔτι καὶ νῦν οἱ δὲ τὸ ἀρχαῖον ἐβασιλεύοντο, ὥσπερ δὲ καὶ τὰ εἶδη ἑαυτοῖς ἀφομοιοῦσιν οἱ ἄνθρωποι, οὕτω καὶ τοὺς βίους τῶν θεῶν). Prev. Ž. Kaluđerović. Aristotel, *Politika*, Liber, Zagreb 1988, str. 3, 1252b24-27. Uporediti: S. Broadie, "Rational theology", p. 209, 212, u: A. A. Long (ed.), *The Cambridge Companion to EARLY GREEK PHILOSOPHY*, Cambridge University Press, Cambridge 1999. Mekkirahan (R. D. McKirahan) prigovara tezi da svi ljudi pripisuju bogovima karakteristike svojstvene njihovoj etničkoj grupi. Ova tvrdnja, po njemu, previda Boga Jevreja i teriomorfne (koji nalikuju životinjama) bogove Egipćana, koji su bili poznati Grcima iz Ksenofanovog vremena. R. D. McKirahan, *Philosophy Before Socrates*, Hackett Publishing Company, Inc., Indianapolis/Cambridge 2010, p. 60.

²⁶ Prev. Ž. Kaluđerović. H. Diels, *Predsokratovci fragmenti I*, Naprijed, Zagreb 1983, str. 134, B24. Nem. izd. H. Diels, W. Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker I*, Weidmann, Zürich . Hildesheim 1985, s. 135, B24. Slično i u **DK21A28**, **DK21A33**.

Sedmo, bog je „moralno” savršen. „Nemoralnost” Homerovih i Hesiodovih bogova Ksenofan izlaže razornoj kritici u dva svoja fragmenta (**DK21B11** i **DK21B12**). Jedanaesti fragment glasi (**DK21B11**):

<p><i>Sve su bogovima pripisali Homer i Hesiod što je i ljudima nečasno i sramno: kao krasti, preljubu [činiti] i jedni druge varati.²⁸</i></p>	<p>πάντα θεῶσ' ἀνέθηκεν Ὀμηρός θ' Ἡσιόδός τε, ὅσσα παρ' ἀνθρώποισιν ὀνειδέα καὶ ψόγος ἐστίν, κλέπτειν μοιχεύειν τε καὶ ἀλλήλους ἀπατεύειν.</p>
--	--

Zatim 12. fragment (**DK21B12**), čoveka za koga se kaže da je, osim Arhelajev, bio „učenik Atinjanina Botona” (διήκουσε ... Βότωνος Ἀθηναίου) (*DL,IX,18*) i Anaksimandra (Ἀναξίμανδρου ... ἀκοῦσαι) (**DK21A2**), dok po nekima Kolofonjanin nije bio ničiji učenik (διήκουσε δὲ κατ' ἐνίους μὲν οὐδενός) (**DK21A1**):

<p><i>Tako ispevaše isuviše mnogo bezakonih dela bogova, kao krasti, preljubu [činiti] i jedni druge varati.²⁹</i></p>	<p>ὡς πλεῖστ(α) ἐφθέγγαντο θεῶν ἀθεμίστια ἔργα, κλέπτειν μοιχεύειν τε καὶ ἀλλήλους ἀπατεύειν.</p>
---	---

²⁷ Prev. Ž. Kaluđerović. H. Diels, *Predsokratovci fragmenti I*, Naprijed, Zagreb 1983, str. 134, B25. Nem. izd. H. Diels, W. Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker I*, Weidmann, Zürich . Hildesheim 1985, s. 135, B25. Doslovno *κραδαίνει* znači „mahati”, „vitlati”, „potresti”, „plašiti”, „drhtati”, što je reminiscencija na Homerov prikaz Zeusa (*Il.I,530*). Upaređiti: J. H. Leshner, *Xenophanes of Colophon . Fragments*, University of Toronto Press, Toronto 1992, p. 110. Jeger (W. Jaeger) smatra da Stagiraninova ideja nepokretnog pokretača ima svoje korene u ovakvim i sličnim Kolofonjaninovima zamislima. O ovome konsultovati: Ž. Kaluđerović, „Aristotelov nepokretni pokretač”, u: *Filozofski godišnjak*, god. VI, br. 6, Banja Luka 2009, str. 155-172.

²⁸ Prev. Ž. Kaluđerović. H. Diels, *Predsokratovci fragmenti I*, Naprijed, Zagreb 1983, str. 132, B11. Nem. izd. H. Diels, W. Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker I*, Weidmann, Zürich . Hildesheim 1985, s. 132, B11.

Napadima Ksenofana na Homera i Hesioda latentni antagonizam između novog filozofskog mišljenja i starog mitskog pogleda, koji je dominirao dotadašnjim postignućima grčkog duha, kao da eskalira u otvoreni konflikt.

Osmo, bog ima „oblik kugle”. Nije sačuvan ni jedan izvorni Kolofonjaninov pasaž koji ovo potvrđuje, ali konsultovani autoriteti, odnosno njihovi fragmenti, uglavnom su saglasni oko ove pretpostavke.³⁰ Na ovom mestu biće citiran deo Hipolitovog teksta *Pobijanje svih jeresi* ([Φιλοσοφούμενα ἢ] κατὰ πασῶν αἰρέσεων ἔλεγχος) (DK21A33), koji na samom početku piše da, po Ksenofanu, ništa ne nastaje niti propada, niti se išta kreće. Hipolit, dalje, kaže da je jedno sve i da je ono izvan bilo kakvih promena (DK21A33):

<p><i>Potom kaže</i> (Ksenofan, prim. Ž. K.) <i>i da je bog večan i jedan i jednak svuda i ograničen, kao kugla je, i u svakom svom delu [ima] moć opažanja.</i>³¹</p>	<p>φησὶ δὲ καὶ τὸν θεόν εἶναι αἰδίου καὶ ἕνα καὶ ὅμοιον πάντη καὶ πεπερασμένον καὶ σφαιροειδῆ καὶ πᾶσι τοῖς μορίοις αἰσθητικόν.</p>
---	---

²⁹ Prev. Ž. Kaluđerović. H. Diels, *Predsokratovci fragmenti I*, Naprijed, Zagreb 1983, str. 132, B12. Nem. izd. H. Diels, W. Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker I*, Weidmann, Zürich . Hildesheim 1985, s. 132, B12. Druga rečenica je identična kao poslednja u prethodnom 11. fragmentu (DK21B11).

³⁰ (I) zbog nepostojanja originalnih fragmenata postoje i drugačija stanovišta među savremenim komentatorima. Jeger, na primer, beleži da je teza da je Ksenofanov bog sferičan rezultat kasnijeg tumačenja njegovog 23. fragmenta (DK21B23), koje je izvedeno pod uticajem Parmenida (videti: W. Jaeger, *The Theology of the Early Greek Philosophers*, Oxford University Press, Oxford 1967, p. 211). Kirk (G. S. Kirk) i Raven (J. E. Raven), takođe, tvrde da sferoidni oblik Kolofonjaninovog boga seže izvan sadržaja fragmenata i da je (prev. Ž. Kaluđerović) „veoma sumnjiv [ili „nepouzdan”]” (“highly dubious”). G. S. Kirk, J. E. Raven, *The Presocratic Philosophers*, Cambridge University Press, Cambridge 1957, p. 170.

³¹ Prev. Ž. Kaluđerović. H. Diels, *Predsokratovci fragmenti I*, Naprijed, Zagreb 1983, str. 125, A33. Nem. izd. H. Diels, W. Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker I*, Weidmann, Zürich . Hildesheim 1985, s. 122, A33. Slični argumenti mogu se pronaći i u beleškama Diogena Laertija

Postoje i indicije, konačno, da je Kolofonjanin boga (θεός) izjednačavao sa svetom (κόσμος). On sam kaže da je bog „bez ikakve kretnje” (κινούμενος οὐδέν), da svet nije nastao i da bogovi nisu rođeni. Na osnovu ovoga moglo bi se, na Dilsovom tragu, reći da je Ksenofanovo stanovište (prev. Ž. Kaluđerović) „ponešto uski panteizam” ("etwas engen Pantheismus").³² Ovako to kaže Ciceron na početku 34. fragmenta (DK21A34):

<p><i>Da jedno jeste sve [i] nije promenljivo, i to je bog, nikada nije rođen i večan [je], sferoidnog oblika.</i>³³</p>	<p>Unum esse omnia neque id esse mutable et id esse deum neque natum umquam et sempiternum, conglobata figura.</p>
---	--

U vezi sa ovim treba spomenuti i Aristotelovo povezivanje celine neba sa jednim i bogom u *Metafizici* (986b24). Stagiranin je ovde pod „neбом” mislio tzv. „tvarni svemir”, to jest njegovo treće značenje iz spisa *O nebu* (Περὶ οὐρανοῦ) (278b9-21).³⁴

(DK21A1), spisu *De Melisso Xenophane Gorgia* (DK21A28), u Simplikijevim komentarima *Fizike* (DK21A31), kod Cicerona (DK21A34), Galena (DK21A35) i Teodoreta (DK21A36).

³² H. Diels, *Parmenides Lehrgedicht*, Druck und Verlag von Georg Reimer, Berlin 1897, s. 9. Bošnjak smatra da Ksenofan zapravo priprema panteizam. B. Bošnjak, *Grčka filozofska kritika Biblije*, Naprijed, Zagreb 1971, str. 23. Marijas (J. Mariás) konstatuje da je određeni „panteizam” jedna od najznačajnijih stvari koja se može registrovati kod Kolofonjanina. J. Mariás, *History of Philosophy*, Dover Publications, Inc., New York 1967, p. 19. Ni oko ovog stava, međutim, ne postoji saglasnost kod istoričara filozofije. Ksenofanov panteizam osporavan je, recimo, od strane Černisa (H. Cherniss). Konsultovati: H. Cherniss, *Aristotle's Criticism of Presocratic Philosophy*, OCTAGON BOOKS INC., New York 1964, p. 201.

³³ Prev. Ž. Kaluđerović. H. Diels, *Predsokratovci fragmenti I*, Naprijed, Zagreb 1983, str. 126, A34. Nem. izd. H. Diels, W. Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker I*, Weidmann, Zürich . Hildesheim 1985, s. 123, A34. Slični stavovi mogu se pronaći i u DK21A31 i DK21A35.

³⁴ Evo kako glasi taj segment devete glave prve knjige spisa *O nebu* (278b18-21): „Osim toga, u drugačijem smislu, nebom nazivamo telo koje je obuhvaćeno krajnjom ophodnicom, pošto za celinu i sve uobičajeno govorimo [da] [je] nebo” (“Ἐτι δ' ἄλλως λέγομεν οὐρανὸν τὸ περιεχόμενον

Premda su neke od Ksenofanovih odrednica boga opravdavale moguće Platonove³⁵ i Aristotelove kvalifikacije njega kao začetnika eleatizma, bard iz Kolofona zasigurno nije bio potpuno dosledan i neprotivrečan mislilac. Da slika o njemu nije koherentna i da je on bio autor sa jonskom tradicijom u sebi, vidljivo je iz onih fragmenata (poput **DK21B27**, **DK21B29** i **DK21B33**) koji ga kvalifikuju, makar na prvi pogled, kao zastupnika učenja o materijalnom uzroku. Evo kako glasi 27. fragment (**DK21B27**) iz njegovog dela *O prirodi* (Περὶ φύσεως):

*Iz zemlje naime sve [nastaje], i u zemlju se sve vraća.*³⁶ ἔκ γαίης γὰρ πάντα καὶ εἰς γῆν πάντα τελευτᾷ.

Aetije je interpretirao ovaj fragment kao klasičnu varijaciju materijalnog uzroka sa miletskim prizvukom. Neki su uzimali vodu za *arche* (Tales), neki vazduh (Anaksimenes), a evo neki i zemlju (Ksenofan). Potvrdu i ojačanje ove teze moguće je pronaći kod Olimpiodora koji je eksplicitno govorio da (prev. Ž. Kaluđerović) „Niko, dakle, nije smatrao da je zemlja načelo, osim Ksenofana iz

---

σῶμα ὑπὸ τῆς ἐσχάτης περιφορᾶς· τὸ γὰρ ὅλον καὶ τὸ πᾶν εἰώδαμεν λέγειν οὐρανόν). Prev. Ž. Kaluđerović. Aristotel, *O nebu*, u: *O nebu. O postajanju i propadanju*, PAIDEIA, Beograd 2009, str. 35-36, 278b18-21.

³⁵ Stranac iz Eleje u *Sofistu* (ΣΟΦΙΣΤΗΣ ἢ περὶ τοῦ ὄντος, λογικός) (242d) kaže: *A naš elejski (na)rod [ili „pleme“], počevši od Ksenofana i još ranije, pripoveda u svojim pričama da je ono što se naziva sve [zapravo] jedno biće* (τὸ δὲ παρ’ ἡμῶν Ἐλεατικὸν ἔθνος, ἀπὸ Ξενοφάνους τε καὶ ἔτι πρόσθεν ἀρξάμενον, ὡς ἐνὸς ὄντος τῶν πάντων καλουμένων οὕτω διεξέρχεται τοῖς μύθοις). Prev. Ž. Kaluđerović. Platon, *Sofist*, u: *Kratil. Teetet. Sofist. Državnik*, ΠΛΑΤΩΝ, Beograd 2000, str. 247, 242d. Original *Sofista* (ΣΟΦΙΣΤΗΣ ἢ περὶ τοῦ ὄντος, λογικός) preuzet je iz: Platon, THEAITETOS · DER SOPHIST · DER STAATSMANN, Werke: in 8 Bd.; griech. u. dt., sechster band, Hrsg. von G. Eigler, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 1970, s. 308, 310, 242d.

³⁶ Prev. Ž. Kaluđerović. H. Diels, *Predsokratovci fragmenti I*, Naprijed, Zagreb 1983, str. 134, B27. Nem. izd. H. Diels, W. Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker I*, Weidmann, Zürich · Hildesheim 1985, s. 135, B27.

Kolofona” (τὴν μὲν γὰρ γῆν οὐδεὶς ἐδόξασεν εἶναι ἀρχήν, εἰ μὴ Ξενοφάνης ὁ Κολοφώνιος) (DK21A36).

Ipak, i doksografska tradicija beleži da stvari nisu tako jednostavne i da Kolofonjanin ne može da stoji „rame uz rame” sa svojim miletskim prethodnicima. U (Pseudo) Plutarhovom spisu *Stromata* (Στρωματεῖς) (DK21A32) i kod Hipolita (DK21A33), tako se, istovremeno pored navedene tvrdnje da sve stvari proizilaze iz zemlje, može pronaći i suprotno stanovište, da je Ksenofan, udaljavajući se od Talesa, Anaksimandra i Anaksimena,³⁷ poricao mogućnost nastajanja i propadanja, dodajući da sve nije samo jedno, nego da je uvek isto i izvan bilo kakvih promena. Pominjani Teodoret (DK21A36), pisao je da je Kolofonjanin jednom tvrdio da je jedno sve i večno, nenastalo i nepokretno, a da je potom (prev. Ž. Kaluđerović) „zaboravivši te svoje reči” (τῶνδε τῶν λόγων ἐπιλαθόμενος) govorio da sve nastaje iz zemlje.

Aristotel u *Metafizici* (989a5-6) kategorički tvrdi da „Niko, dakle, od kasnijih koji govore o jednom nije smatrao da je zemlja element”³⁸ (οὐδεὶς γοῦν τῶν ὕστερον ἠξίωσε καὶ ἐν λεγόντων γῆν εἶναι στοιχεῖον), potvrđujući ovu misao i u spisu *O duši* (Περὶ ψυχῆς) 405b8, „Svi su, naime, elementi dobili zastupnike osim zemlje”³⁹ (πάντα γὰρ τὰ στοιχεῖα κριτὴν εἴληφε, πλὴν τῆς γῆς). Pedantan i skrupulozan istraživač kakav je Stagiranin bio, sigurno bi registrovao 27. fragment (DK21B27) da je on odista nosio značenje zemlje kao *arche*-a. Uzimajući u obzir i prethodna navođenja Ksenofana u *Fizici* i *Metafizici*, evidentno je da je on verovao u večnost *kosmosa* u

³⁷ Uporediti: Ž. Kaluđerović, „Začetak „grčkog čuda”, u: *ARHE*, god. XVII, br. 34, Novi Sad 2020, str. 219-240; Ž. Kaluđerović, „*Ono neograničeno načelo*”, u: *ARHE*, god. XVIII, br. 35, Novi Sad 2021, str. 163-182; i Ž. Kaluđerović, „*Aer kao arche*”, u: *ARHE*, god. XVIII, br. 36, Novi Sad 2021, str. 9-28.

³⁸ Prev. Ž. Kaluđerović. Aristotel, *Metafizika*, PAIDEIA, Beograd 2007, str. 25-26, 989a5-6. O ovome videti i: J. Burnet, *Greek Philosophy Thales to Plato*, Macmillan and Co. Ltd., London 1953, p. 26.

³⁹ Prev. Ž. Kaluđerović. Aristotel, *O duši*, u: *O duši. Parva naturalia*, PAIDEIA, Beograd 2012, str. 49, 405b8.

smislu koji je bio suprotan bilo kakvom razumevanju načela kod Milećana, čemu doprinose i maločas pomenute Kolofonjaninove „dogme” o bogu. Treba naglasiti da zemlja u **DK21B27** nije jedan od četiri, u grčkom svetu uobičajena, elementa koji se od različitih filozofa u raznim kombinacijama uzima kao načelo svega, a što potom Aristotel svrstava kao materijalni uzrok u svojoj tipologiji uzroka.⁴⁰

Pre nego što se izloži moguće afirmativno tumačenje ovog fragmenta, biće navedena i druga dva fragmenta koja zaokružuju razmatranje o ovoj temi. To su pomenuti fragmenti 29 i 33 (**DK21B29**; **DK21B33**). Najpre fragment br. 29 (**DK21B29**):

[Sve] što se rađa i raste, sve je zemlja i voda.⁴¹ γῆ καὶ ὕδωρ πάντ' ἐσθ' ὅσα γίνονται ἢδὲ φύονται.

I potom fragment br. 33 (**DK21B33**):

Svi, naime, iz zemlje i vode potičemo.⁴² πάντες γὰρ γαίης τε καὶ ὕδατος ἐκγενόμεσθα.

Jednako kao ni 27. (**DK21B27**), tako ni 29. (**DK21B29**) ni 33. fragment (**DK21B33**) ne govore o zemlji i vodi kao načelu svega, te samim tim primarni zadatak i ne treba da bude usklađivanje „zemlje” iz 27. (**DK21B27**) sa „zemljom i vodom” iz 29. (**DK21B29**) i 33. fragmenta (**DK21B33**).⁴³

⁴⁰ Jeger u svom komentaru kaže, takođe, da ovaj fragment (**DK21B27**) ne može biti stavljen u kontekst prirodne filozofije (konsultovati: W. Jaeger, *The Theology of the Early Greek Philosophers*, Oxford University Press, Oxford 1967, p. 211). Ova informacija bila bi potpunija i dragocenija da je Jeger dodao u koji to kontekst može biti stavljen dotični fragment.

⁴¹ Prev. Ž. Kaluđerović. H. Diels, *Predsokratovci fragmenti I*, Naprijed, Zagreb 1983, str. 134, B29. Nem. izd. H. Diels, W. Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker I*, Weidmann, Zürich . Hildesheim 1985, s. 136, B29.

⁴² Prev. Ž. Kaluđerović. H. Diels, *Predsokratovci fragmenti I*, Naprijed, Zagreb 1983, str. 135, B33. Nem. izd. H. Diels, W. Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker I*, Weidmann, Zürich . Hildesheim 1985, s. 136, B33.

⁴³ Evo jedne moguće „oštroumne” sinteze. „Sve” (πάντα) iz 27. fragmenta (**DK21B27**) označava *kosmos* kao celinu, dok „sve” iz 29. (**DK21B29**) i 33.

U navedenim fragmentima radi se o nečem drugom. Među drevnim Helenima je, naime, postojalo zajedničko verovanje da su sva živa stvorenja prvobitno nastala od zemlje. To je bio njihov način prevladavanja teškoće objašnjenja nastanka prvih tragova života. Da li je taj put, potom, bio racionalan i gotovo naučan, ili je eventualno sledilo religiozno ili mitološko objašnjenje, koje se oslanjalo na legende o Geji tj. „Velikoj Majci”, za ovaj članak i u ovom momentu nije presudno. Ono što je izvesno je da sva tri fragmenta opisuju istu stvar, nastanak organskog života iz zemlje, koja da bi stvorila živa bića treba biti još i vlažna. *Arche kosmosa* nije u ovim fragmentima predmet analize budući da konceptijski posmatrano on i nema načelo. Ovi Ksenofanovi fragmenti, stoga, nemaju *arche*-ološko značenje već predstavljaju njegovo „plaćanje danka” vlastitom jonskom poreklu.⁴⁴

Bez obzira, dakle, da li se Kolofonjanin posmatra iz „elejske” ili više iz „jonske” perspektive, zbog strukturalnih prepreka njegove doktrine, nije ga moguće tretirati na način Aristotelovog učenja o uzrocima.

LITERATURA

Aristotel, *Fizika*, PAIDEIA, Beograd 2006.

Aristotel, *Metafizika*, PAIDEIA, Beograd 2007.

---

fragmenta (DK21B33) znači prvenstveno individualna stvorenja i kreature unutar *kosmosa*. Ova individualna bića su, zatim, rođena od zemlje i vode, ali i voda sama jednako potiče iz zemlje koja je, u stvari, prvobitno načelo *kosmosa*. Zaključak koji se na koncu izvodi je da su pomenuta tri fragmenta kompatibilna a ne protivrečna (tako tvrdi Dajhgreber (K. Deichgräber). Parafrazirano prema Gatriju (W. K. C. Guthrie, *A History of Greek Philosophy I*, Cambridge University Press, Cambridge 1962, p. 385). Objasnjenje može delovati i zanimljivo i pronicljivo, ali ono, ipak, samo zamađjuje noseću tezu koja jednostavno ne stoji kada je Ksenofan u pitanju.

⁴⁴ O Ksenofanovim fragmentima koji odražavaju njegovo „socijalno” i „političko” stanovište autor je pisao na drugom mestu. Videti: Ž. Kaluđerović, „Bog i pravda u fragmentima Barda iz Kolofona”, u: *Religija i tolerancija*, Vol. VIII, No 13, Novi Sad, Januar-Jun 2010, str. 51-65. Konsultovati i: M. Marković, *Studije o religiji antike*, Jasen, Nikšić 2001, str. 41-47.

- Aristotel, *O duši*, u: *O duši. Parva naturalia*, PAIDEIA, Beograd 2012.
- Aristotel, *O nebu*, u: *O nebu. O postajanju i propadanju*, PAIDEIA, Beograd 2009.
- Aristotel, *Politika*, Liber, Zagreb 1988.
- Aristotel, *Retorika*, Naprijed, Zagreb 1989.
- Aristotelis Opera*, ex. rec. Immanuelis Bekkeri, ed. Acad. Regia Borussica, I-V, Berlin 1831-1870. Novo izdanje je pripremio O. Gigon, Berlin 1970-1987. Svi Aristotelovi navodi sravnjivani su prema ovom izdanju.
- Biblija*, Sveti arhijerejski Sinod Srpske pravoslavne crkve, Beograd 2007.
- Bošnjak, B., *Grčka filozofska kritika Biblije*, Naprijed, Zagreb 1971.
- Broadie, S., "Rational theology", u: A. A. Long (ed.), *The Cambridge Companion to EARLY GREEK PHILOSOPHY*, Cambridge University Press, Cambridge 1999.
- Burnet, J., *Greek Philosophy Thales to Plato*, Macmillan and Co. Ltd., London 1953.
- Cherniss, H., *Aristotle's Criticism of Presocratic Philosophy*, OCTAGON BOOKS INC., New York 1964.
- Cherniss, H., "The Characteristics and Effects of Presocratic Philosophy", u: D. J. Furley, R. E. Allen, *Studies in Presocratic Philosophy I*, Humanities Press, New York 1970.
- Cornford, F. M., *From Religion to Philosophy*, Harper & Row, New York 1957.
- Diels, H., Kranz, W., *Die Fragmente der Vorsokratiker I-III*, Weidmann, Zürich . Hildesheim 1985-1987.
- Diels, H., *Parmenides Lehrgedicht*, Druck und Verlag von Georg Reimer, Berlin 1897.
- Diels, H., *Predsokratovci fragmenti I-II*, Naprijed, Zagreb 1983.
- Dods, E. R., *Grci i iracionalno*, Službeni glasnik, Beograd 2005.
- Finkelberg, A., "Studies in Xenophanes", u: *Harvard Studies in Classical Philology*. 1990. Vol. 93. (1990).
- Guthrie, W. K. C., *A History of Greek Philosophy I*, Cambridge University Press, Cambridge 1962.
- Hegel, G. V. F., *Istorija filozofije I*, BIGZ, Beograd 1975. Original *Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie* preuzet je sa Internet adrese:
<http://www.zeno.org/Philosophie/M/Hegel,+Georg+Wilhelm+Friedrich/Vorlesungen+%C3%BCber+die+Geschichte+der+Philosophie/Erster+Teil%3A+Griechische+Philosophie/Erster+Abschni>

- tt.+Von+Thales+bis+Aristoteles/Erstes+Kapitel.+Von+Thales+bis+Anaxagoras/C.+Die+Eleatische+Schule/1.+Xenophanes.
- Heidel, W. A., "Hecateus and Xenophanes", u: *The American Journal of Philology*. 1943. Vol. 64, No.3. (1943).
- Homer, *Ilijada*, Prosveta, Beograd 1968.
- Hussey, E., *The Presocratics*, Hackett Publishing Company, Inc., Indianapolis 1995.
- Jaeger, W., *The Theology of the Early Greek Philosophers*, Oxford University Press, Oxford 1967.
- Kaluđerović, Ž., „Aer kao arche”, u: *ARHE*, god. XVIII, br. 36, Novi Sad 2021.
- Kaluđerović, Ž., „Aristotelov nepokretni pokretač”, u: *Filozofski godišnjak*, god. VI, br. 6, Banja Luka 2009.
- Kaluđerović, Ž., „Bog i pravda u fragmentima Barda iz Kolofona”, u: *Religija i tolerancija*, Vol. VIII, No 13, Novi Sad, Januar-Jun 2010.
- Kaluđerović, Ž., „Ono neograničeno načelo”, u: *ARHE*, god. XVIII, br. 35, Novi Sad 2021.
- Kaluđerović, Ž., Delić, Z., „Razložnost *homo mensure*”, u: *Pedagoška stvarnost*, god. LXI, br. 4, Novi Sad 2015.
- Kaluđerović, Ž., „Stagiratinova aitiologija”, u: *Znakovi vremena*, God. XVI, broj 59, Sarajevo 2013.
- Kaluđerović, Ž., „Začetak „grčkog čuda”, u: *ARHE*, god. XVII, br. 34, Novi Sad 2020.
- Kirk, G. S., Raven, J. E., *The Presocratic Philosophers*, Cambridge University Press, Cambridge 1957.
- Kozlić, S., *Filozofija prava*, Pravni fakultet Univerziteta u Zenici, Zenica 2015.
- Laertije, D., *Životi i mišljenja istaknutih filozofa*, BIGZ, Beograd 1973. Original *Βίοι και γνώμαι τῶν ἐν φιλοσοφίᾳ εὐδοκίμησάντων* preuzet je sa Internet adrese: <http://www.mikrosapoplous.gr/dl/dl.html>.
- Leshner, J. H., *Xenophanes of Colophon . Fragments*, University of Toronto Press, Toronto 1992.
- Mariás, J., *History of Philosophy*, Dover Publications, Inc., New York 1967.
- Marković, M., *Studije o religiji antike*, Jasen, Nikšić 2001.
- McKirahan, R. D., *Philosophy Before Socrates*, Hackett Publishing Company, Inc., Indianapolis/Cambridge 2010.
- Niče, F., *Filozofija u tragičkom razdoblju Grka*, u: *Spisi o grčkoj književnosti i filozofiji*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci-Novı Sad 1998. Original *Die Philosophie im*

- tragischen Zeitalter der Griechen* preuzet je sa Internet adrese:
<http://www.nietzschesource.org/#eKGWB/PHG>.
- Platon, *Sofist*, u: *Kratil. Teetet. Sofist. Državnik*, ΠΛΑΤΩΝ, Beograd 2000.
 Original ΣΟΦΙΣΤΗΣ ἡ περὶ τοῦ ὄντος, λογικός preuzet je iz:
 Platon, THEAITETOS · DER SOPHIST · DER STAATSMANN,
 Werke: in 8 Bd.; griech. u. dt., sechster band, Hrsg. von G. Eigler,
 Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt 1970.
- Ross, W. D., *Aristotle's Metaphysics I*, Oxford University Press, Oxford
 1997.
- Stace, W. T., *A Critical History of Greek Philosophy*, MACMILLAN AND
 CO., LIMITED, London 1950.
- Wilamowitz-Moellendorff, U. v., *Die Griechische und Lateinische Literatur
 und Sprache*, Druck und Verlag von B. G. Teubner, Berlin und
 Leipzig 1905.

ŽELJKO KALUĐEROVIĆ

University of Novi Sad, Faculty of Philosophy

ONE, TO ΠΑΝ AND GOD

Abstract: In the article, the author examines Xenophanes's fragments, especially those referring to his understanding of god and his views on change and plurality. According to Aristotle, Eleatics denied the essentiality of any change and surrounding multitude. It may be the case that Colophonian did not intend to reject the multiplicity of the world, but it seems certain that he could not accurately portray his attitude towards the one god. This raises further questions about the very pattern of Stagirites' fourfold causal schematism, having in mind that without the existing multitude the notion of cause becomes meaningless. Corresponding to the superficial reception of the three fragments (DK21B27, DK21B29 and DK21B33) and the fact that earth and water are mentioned in them, it could be concluded that Xenophanes advocated the learning on the so-called material cause. Actually, all three passages describe that organic life came into being from the earth, which, in order to create living beings should also be moist. The *arche* of the *cosmos* is not the subject of analysis in these fragments since, conceptually viewed, it does not have a principle. Therefore, these fragments of the poet of Colophon do not have *arche*-like

meaning; they rather reflect him suffering the consequences of being of Ionian origin. Finally, regardless of whether Xenophanes is considered from the "Eleatic" or the "Ionian" perspective, he stands beyond possible classification that would position him within Aristotle's learning on causes, due to the structural obstacles of his doctrine.

Keywords: Xenophanes, one, τὸ πᾶν, god, change, plurality, *arche*, causes, material cause

Primljeno: 1.4.2023.

Prihvaćeno: 15.5.2023.